

3. Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԿԱՄ ԱՊՐԱՆԻՑ Ս. ԳՐԻԳՐԻ ԿԱՄ ԵԱԿԻՄՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Դերջանի այս բազմանուն վանքը, որ կանգնած է Հէօպէկ լեռան բարձունքը մնացած է ամէն խնամքէ զուրկ. հաւանականաբար հեռու ըլլալուն եւ զիւրամատչելի չըլլալուն համար: Թէեւ չէնքով հոյակապ չէ, բայց տեսարանով հիանալի: Ունի մատուռ մը՝ մէկ խորանով եւ շինուած է յանուն Դաւիթ անուն անձի մը, որուն գերեզմանը կը ցուցուի հոն (Արեւելք, 1903, Թ. 5355, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158, 1902, Թ. 1831):

Գուցէ այս վանքը եւ կամ Խլաձորի Ս. Գրիգորը կ'ահնարկէր Յովհ. Երզնկացին, երբ կը գրէր. «Գոտայ եւ յանապատն Դերջանայ զՀամամայ Արեւելից վարդապետի մեկնութիւն» (Ալիշան, Հայապատում, Գ., էջ 78): Ինճիճեան Ս. Դաւիթ վանքին համար կը վկայէ թէ «է երեւելի մենաստան ի գաւառիս» (Նոր Հայաստան, էջ 96): Կոչուած է նմանապէս Ծակքարի, Ծաղքարի, Կոթերի եւ նաեւ Ապրանից Ս. Դաւիթ վանք, նկատելով այն գիւղերը, որոնց մերձ կառուցուած է: Թերեւս անուանուած ըլլայ նմանապէս Ապրանից Ս. Գրիգոր, եթէ վերջինս տարբեր վանք չըլլայ: Վերջնոյ մասին ունինք հետեւեալ տողերը՝ «Իսկ... ի թուականիս մեր ՁԼԷ (1488) եղև աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ Աղարուք անուն գեղջին, որ ի նահանգին Դերջնոյ մերձ ի Կոթերոյ, մօտ ի վանքն լուսաւորչակոոյց, որ սուրբ Գրիգոր յիւր անուն հիմնարկեաց եւ օծեաց որ այժմ Ապրանից վանք ասի: Ձի չար Սօփիքն բնակեալ էին ի գեօղն յԱղարուք եւ կոչէին Շեխնոց եւ Սոփէնոց եւ բազում նեղութիւնս անցուցանէին ընդ արեղայսն եւ կտրէին հանապաղ զՎուրս վանացն եւ ոչ տային թոյլ հազել նոցա» (Ակինեան, Յիշատակարանք, էջմ. 991. ուրիշ խմբագրութեամբ՝ Սարգիսեան, Մայր Յուց., Բ., էջ 1160. տե՛ս ուրիշ յիշատակագրութիւն մը Դարանաղեաց Աւագ վանքի մասին գրած յօդուածիս մէջ):

Ս. Դաւիթի վանքը ունեցած է շատ հոգ եւ անտառ (Յատալ, 1911, Թ. 39): Օժտուած է խաչքարերով, որոնց արձանագրութիւնները շատ սակաւ տեղեկութիւններ կը բովանդակեն (Փունջ, 1902, Թ. 2800):

² Եղած է աստղորդարան (Արեւելք, 1903, Թ. 5173):

4. ԽԼԱՁՈՐԻ Ս. ԳՐԻԳՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայաստանի մէջ Ժ. դարուն հիմնուած հայկական վանքերէն է: Շինուած Դերջանի եւ Բարերգի միջեւ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1060 եւ 1902, Թ. 1831):

«Ասողիկի գրչէն հասած են հետեւեալ տողերը՝ «Նոյնպէս եւ ի գաւառին Դերջանայ Խլաձորին անուանեալ վանք, որ ըստ վկայարանի նորին սուրբ Գրիգորի կոչի ի ձեռն Սիմօնի («Սիմօնի») հիմնեցեալ... որ ի սահմանս անախտութեան հասեալ վախճանի ի կենացս փոխանակ իւր թողլով վերակացու ուխտին գՊետրոս ծերունին, որ ի տուէ եւ ի գիշերի աշխատէր ի մշակութիւն Տեան գործել ձեռք եւ սաղմոսել բերանով ցայգատարած բազկատարածութեամբ արտօսելնոյց ողբովք լցեալ գաւուրս: Որոյ ի ծերութեան վատեալ աչացն յընտրութենէ ամենեցուն տայ գառաջնորդութիւնն հօրն Բարսղի, որ ընդ ամենայնի ամենայն եղև, գամենեցուն ընու գոյակասութիւն եւ զվերակացութիւն գիտնական եւ իմաստական հանձարով...: Առ որ ժողովեալ բազմութեան արանց արդարոց ճշնագրեատ, խոնարհազարդ վայելչութեամբք, զարդարեալք ի ճաշակս անճաշակ, միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զովացեալ ջրով ի շարաթու եւ կիւրակէի արրմամբ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն: Առ որս եղեալ իմ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն զրեցի զրանս յիշատակիս այսորիկ սակաւուք եւ զչափ ժամանակացս թուեցի ըստ կարի» (Պատմ., էջ 174—175):

Խլաձորի վանքը հրդեհի նմանած է: Աճեր է շուտ եւ մարած է շուտ: Այսքան սակաւ են այս հոշակաւոր վանքի մասին մեր տեղեկութիւնները, սակայն անոնք շատ բան կ'ըսեն (հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 25 [86]. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 804. Հիւրչման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 353 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 565. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1831):

5. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՄ ՇՈՂՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Կարապետի վանքը Դերջանի Շողուն գիւղի մէջ է եւ կոչուած է նաեւ պարզապէս Շողունայ վանք: 1902ին իր եկեղեցին դեռ կիսովին կանգուն էր եւ սիրուած ուխտատեղի էր, որովհետեւ հոն կը գտնուէին Ս. Կարապետի նշխարներէն: Վանքին հիմ-

նագիրը նկատուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: «Ի յանուն Դերջանայ սուրբ Կարապետ վանաց շինութեան աղագաւ եւ կարմիր մոնրով կնքեալ յանուն եպիսկոպոսի վանացն» Յովհաննէս անուն մէկը ժողովարարութեան կ'ըլլէ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 482. Յակոբ Կարնեցի, Տեղ. Վեր. Հայոց, էջ 11. հմմտ. Մենաւոր Ս. Կարապետի վանքը):

Ս. Կարապետի վանքը — թէեւ հոն Մալար վարդապետը քանի մը սենեակ կը շինէ — արդէն շատոնց շարաթացած է եւ հողերուն գիւղացիները տիրացած են (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1831 եւ Փունջ, 1902, Թ. 2802):

6. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՎԱՆՔԸ

Դերջանի Ապրանք գիւղը — Հէօպէկ լեռան ստորտը եւ բարձունքը — (Կոթեր գիւղի մերձ) ունէր երկու վանք — Ս. Յովհաննէս եւ Ս. Դաւիթ (հմմտ. վերը):

Ս. Յովհաննէսի վանքը (կամ Ս. Օհանի վանքը) Հէօպէկ լեռան ստորտը շինուած է եւ պարսպապատ է: Պարսպին վրայ արձանագրուած է՝ «Ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ վանքս արդեամբ բարեպաշտ ժողովըրդեան յառաջնորդութեան Մկրտիչ վարդապետին Արծրունեաց ՌՅ, 1850 Մ. վ.»: Իսկ վանքին դրան վրայ կայ՝ «Եփրեմ վարդապետ աշխատաւոր, նախ Գրիգոր Լուսաւորչի կառուցեալ գտաք աստ փոքրիկ մատուռ մի անուամբ սրբոյն Օհաննու Մկրտչի եւ մեք նոյն անուամբ շինեցաք ս. եկեղեցին 1854»: Սոյն Մկրտիչ 1893ին մեռնելով թաղուած է վանքին ձախակողմեան պահարանին մէջ:

Եկեղեցին գեղեցկաշէն է եւ ուխտատեղի: Հոն պահուած են Յովհ. Մկրտիչի եւ Պարսամ ճշնաւորի մատուցներէն (Արեւելք, 1903, Թ. 5355, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1831):

Ս. Յովհաննէսի վանքը շատ հարուստ էր՝ շարժուն եւ անշարժ գոյքերով ու կալուածքներով (Արեւելք, 1896, Թ. 3614 եւ 1903, Թ. 5430):

7. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ ԿԱՄ ՄԱՍԿԻՍԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ

Կոթերի եւ Խարխիի մերձ է՝ «Ս. Սարգիս եկեղեցին, որ էր ժամանակաւ Աստուածատուր Պատրիարքի ուսուցիչ Տէր Մա-

ղաքիս վարդապետի մենաստանը» (Արեւելք, 1903, Թ. 5355): Հոն կը գտնուին հետեւեալ արձանագրութիւնները՝ «Նորոգեցաւ սուրբ եկեղեցին թուին ՀԳ (°) ձեռամբ Մաղաքիս վարդապետի» եւ «Ի թուին ՀԶԹ (°) մեծ կամուրջին կապեց ձեռամբ Մաղաքիս վարդապետի եւ Յէրհատ փաշայի ի թագաւորութեան սուլթան Սուլէյմանի, որ թագաւորէր յԱզրիանուպոլիս» (անդ):

(Շարունակելի): 2. 2. ՈՍԿԵԱՆ

ԵՓՐԵՏԻ ՍԸՀՄԵՆԵԿԼՈՒԹԵՐ ՊՈՄՊԵՐՈՍԻ ԺԵՄԵՆԵԿԻՆ ՄԻՆՉԵՐ ԵՐԵՐԵՑԻՈՑ ԸՇԵԱՐՀԵԿԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Շարունակութիւն):

Զօրանիստներու ուսումնասիրութեան մէջ տեղ մը տալու ենք հետաքրքրական գիտողութեան մը. պէտք ենք մատնանիշ ընել հոմէական ոյժերու դանդաղ՝ բայց անընդհատ յառաջնացող թափանցումը: Ի սկզբան լեզուններու ընդհանուր բնաղիւնները կը գտնուին Անտիոքայ կողմերը՝ Լաւոզիկէ, Կիւրբա, եւ Աղեքսանդրեակ (°) 60: Հրէական ապստամբութիւնները, Հայաստանի կողմանէ եղած յարատեւ դժուարութիւնները պատճառ կ'ըլլան՝ իրենց հաւասարակշռութեամբ՝ որ այս գլխաւոր առանցքն իւր տեղը պահուի, բայց նաեւ առիթ կ'ըլլան որ շատ մեծ հեռաւորութեանց վրայ ալ իրական եւ տեւական գորապահութիւն մը կատարուի. Երուսաղէմ եւ Մելիտենէ գորանիստ քաղաքներ կ'ըլլան. սակայն մեծ միութիւնները տակաւին ճովկեղերքին բուսական մօտերը կը թողուին. Լեջուն ճովափէն միայն քան մղոն հեռու է, Հոսփնէ գրեթէ նոյնպէս. Մելիտենէի ետեւը կը մնայ Սատաղայի բանակաւորը. Գ Գաղղիակաւր Փիւնիկէ կը մնայ: Բայց յետոյ աւելի յառաջ կը խաղացուի. լեզուն մը կը հաստատուի ի Բոստրա, եւ ուրիշ մը կը հաստատուի Շամշատի մէջ:

⁶⁰ Իրբեւ յուելուած նշանակեց թէ Աւգուստոսի ժամանակ Ը Աւգուստամ (VIII Augusta) լեզունին հնօրեայ վաստակաւոր զինուորները հաստատուեցան ի Բերթա (Դիոն Կաս. ԾԱ, 9. հմմտ. Ստրաբո. ԺԶ, 2. 19, էջ 576 C. Eckhel, D. N. V., III, p. 356. հմմտ. Waddington, 1827 էւ 3699):
⁶¹ Չմտնանք թէ ժԲ Շմիթալարը հոս խաւրուած էր իբր տեսակ մը պատիժ:

միւս փորձը՝ աւատական մեծ տէրութիւն մը կազմելու, ինչպէս Ուլենաթի եւ Ձենոբայի տէրութիւնն էր:

Բայց նաեւ երբ սահմանները (limes) խաղաղ են, ամէն վտանգ անհետացած չէ. Պարսկաստանի մեծ բանակներու դէմ չեն կրնար հանուիլ այլ եւս այս տկարացած զնգերը. ուստի հեռուներէն կը կանչուին աւելի կորովալիցներ եւ հուժկուներ: Այսպիսով, ինչպէս Մոմսէն կ'ըսէ, ամբողջ Գ. դարու մէջ կը տիրէ Լիւրիկէական նահանգներու գինուորական զերակայութիւնը: Երթալով սովորած են այնուհետեւ՝ նահանգի մը պաշտպանութեան համար՝ աւելի նուազ վստահ ըլլալ այն զօրադուներուն վրայ, որ հոն իրենց զօրանիւտներն ունին. ինքնաբերաբար կը պատրաստուէր ռազմածոյով (comitatensis) տարերու հզօրացումը¹⁰⁰:

(Շարունակելի:.) Զ. Յ. ՏԱՇԵԱՆ

ՀԱՅ-ՀՌՈՒՄ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄՆԵՑՈՐԳՆԵՐ ԺԳ.—ԺԹ. ԴԱՐ

Միմէն Պղնձահանցի դրաւ մեր առջեւ հինգ թարգմանութիւններ, կատարուած վրացերէնէ: Այս առթիւ ծանօթացանք ուրիշ հայ-հոռոմ թարգմանիչներու ալ, որոնք յոյն բնագրէ կը թարգմանէին, ասոնք են Միւնաս ի Տրապիզոն եւ Կարապետ ի Կ. Պոլիս: Առանց տարակուսի ասոնց արտագրութիւնները պէտք է նկատուին հայ-հոռոմ գրականութեան մասեր:

Շատ հին է Հայ-հոռոմներու գոյութիւնը, այս ինքն այն Հայերու, որոնք պահելով հանդերձ իրենց հայութիւնն ու լեզուն, յարած էին — կամայ կամ ակամայ — օրթոդոքս եկեղեցւոյ, Բիւզանդական պետութեան

¹⁰⁰ Չմտնանք դարձեալ որ Գ. դարը շրջանն է այն զինուորաց՝ որ բախտի ինքնակալ եղան: Բանակի ձեռք բարձրագոյն իշխանութեան հասնելով՝ պիտի ջանային իրենք գիրենք շրջապատել բազմաձեւութիւնապահաց գնդով, որ իրեն անձնապահէն էին եւ ամէն տեղ կ'ընկերանային, միջոցաւ հին վաշտերը՝ որ մայրաքաղաքին պահակազօր կը կազմէին, իշխանին հանդէպ անհանդուարացողն էին: Երբ կը ցուցրնէին, նոյն իսկ Սեպտիմու Սեւերոսի բարեփոխութիւններէն ետքը:

եւ Վրաստանի մէջ: Այն տեղերն, ուր հոռոմներ հայութիւնը, եկեղեցական պաշտամունքները կը կատարէին հայերէն, բայց յունական ծէսով, ի նորոյ թարգմանելով ծիսական գրքերը:

Այսպիսի հայարնակ վայր էր Ակն քաղաքը Փոքր Հայոց ի սահմանակցութեան Արարիկերի. «Չգի սա յերկուց կողմանց Եփրատայ յարեւելից եւ յարեւմտից, բայց ըստ մեծի մասին յարեւմտից կողմանէ նորա, ուստի եւ ըստ մեծի մասին անկանի ի Փոքր Հայոս, հանդէպ Չմշկածագ թեմին Տիարպէքերոյ¹»: Յայն կոյս Եփրատի կը գտնուին Վանք, Տէլիքլիւ տաշ, Շոգու, Մուշեղկայ եւ այլ գիւղեր, ուր կը բնակին Հայ-հոռոմք եւ թուրքեր: Ժէ. դարու վերջերը նեղուած ապստամբ թուրք բանակի հարստահարութիւններէն, Ակնայ եւ շրջակայ վայրերու բնակիչներէն մաս մը դադարեց Կ. Պոլիս եւ շրջակայքը. անոնց հետ նաեւ Հայ-հոռոմներ²: Պատմութիւնը չէ աւանդած մեղի թէ Հայ-հոռոմք ե՞րբ եւ ուսկէ՞ դարով գետնուցան Ակն քաղաքը: Վստահաբար կրնանք ըսել, թէ անոնք այն տեղ էին ԺԳ. դարուն:

Հայ-հոռոմները, որոնք նաեւ «Ծաթ» անուանուած են, կը հանդիպին Ը—ԺԱ. դարերուն Գուգարաց եւ Տայոց աշխարհին մէջ, նաեւ Անի, Բուլղարիա, Աթոս եւ այլն: Անոնք թարգմանեցին բացի ծիսական գրքերէ նաեւ զանազան պատմական եւ այլ գործեր, ինչպէս Գրիգոր Զորափորեցի Սեղբեսարոսի Վարքը 678ին եւ Փիլոն Տիրակացի Սոկրատի եկեղեցական Պատմութիւնը 693ին: Կը յիշուի Կիրակոս հոգևոր մը, որ Գրիգոր Վկայասէրի յանձնարարութեամբ թարգմանած է Կ. Պոլիս Յովհ. Ոսկերեանի Գործք Առաքելոցի Մեկնութիւնը եւ Արքայաճառ Ղրամատիկոս յանուն Ոսկերեանի հրատարակ գրուած ճառն ի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Յովհաննէս Աթման «հայր վանացն Հայոց որ ի Փիլիպպոսի պոլեաց աշխարհէն» ուղարկուած էր կայսեր կողմէ Հոռոմկայ իբրեւ թարգման, երբ Թէոփանոս կը բանակցէր Միւթեան շուրջը Ներսէս Ենթաւոյ հետ

¹ Զ. Ղ. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, Վենետիկ 1806, էջ 301:
² Զմմտ. Ինճիճեան, անդ, 303—308: Ritter, Erdkunde, X, 638—639: Յ. Կ. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս 1895, էջ 55—60: Փարսաւ, Հայ-հոռոմները կամ յունապաւան Հայերը, Ազատամարտ, Բ. (1910/11), Թ. 246, 248, 254, 257, 261, 276:

1170ին: Այս շրջանին կը յիշուի նաեւ Կոստանդին թարգմանիչ, որ Ներսէս Լամբրոնացոյ համար թարգմանութիւններ ըրած է: Ասոնք եւ ուրիշ նմաններ անշուշտ հայ-հոռոմներ էին. թէպէտ չեմ մերժեր, թէ չկային յունագէտ հայեր եւ հայերէնագէտ յոյներ. այս վերջիններէն էր Թէոփանոս:

Այս տեղ եւ նկատի պիտի առնեմ յատկապէս այն անձուկ իմաստով եկեղեցական պաշտամանք գրքերը, որոնք թարգմանուած են Հայ-հոռոմներու համար ԺԳ—ԺԹ դարերուն:

1. Բարսղի «Բիւզանդական» պատարագաւատոյցը, որ խորագիրս կը կրէ. «Աստուածային պատարագ ասացեալ սուրբ հօրն մերոյ Բարսղի եպիսկոպոսին Կեսարու»: Բարսղի Պատարագամատոյցը իր հարազատ ձեւին մէջ թարգմանուած էր արդէն Ե. դարուն³: Յոյն բնագիրը յետոյ Յունաց քով տեսաւ նոր խմբագրութիւններ. եւ անոնք ընդունելի եղան օրթոդոքս եկեղեցւոյ քով: Այս պատճառով ալ Հայ-հոռոմք, որոնց անձանօթ մնացած էր հաւանօրէն հին թարգմանութիւնը, հարկ տեսան միւսանգամ թարգմանել համաձայն Բիւզանդական օրինակին: Զ. Յ. Տաշեան⁴ այս նոր թարգմանութիւնը կը համարէ թէ «Թ.—Ժ. դարէն նուրբ կը համարուի», եւ թաղերու ու չի կրնար ըլլալ ստուգիլ», եւ թաղերու ու չի կրնար ըլլալ ստուգիլ», եւ թաղերու ու չի կրնար ըլլալ ստուգիլ: Այն պարագան, որ Գրիգոր Արատու օրդի, որ ծաղկեցաւ ԺԳ. դարու առաջին քառորդին, կ'անդիտանայ Բարսղի Պատարագին թէ առաջին եւ թէ երկրորդ թարգմանութիւնները, թոյլ կու տայ կարծելու թէ իր օրով հրատարակ չէր ելած զեռ նորը: Յունական բառակերտութիւններէն, որոնք հոս կը տեսնուին, եւ ուսկիորէն ձեւերէն, որոնք գործածուած են, ինչ ինչ կը նկատուին նաեւ Միմէն Պղնձահանցոյ թարգմանած Ոկտէքոսի մէջ⁵:

³ Գաթրճեան—Տաշեան, Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 81—171:
⁴ Անդ, 175:
⁵ Օրինակ. Բարսղի. «այրեաց առաջակայ լեր (208, հմմտ. 178) = Ոկտէքոս, 29ա. իբրեւ առաջակայ գրեց, Տիրուհի ստանալով հոգարարձու լեր» յն. ποόσηθη, վերաբերիմ, վերաբերուիմ, Բ., 198, Բ. 23բ յն. αναφορα, αναφερω եւն. նաեւ ընդունեցայ փոխ. ընկալայ Բ = Ո յանախ:

Պատարագամատոյցս հրատարակուած է Զ. Յ. Տաշեանէ, Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, էջ 180—216 (հմմտ. էջ 171—179):

2. Աստուածային Պատարագ Քառասնորդացն պրօփազմէնու, արարեալ սուրբ Խորն մերոյ Վասիլիու (ή θεία λειτουργία τῶν Πρωτηγορευόντων, այն է «աստուածային պատարագ Նախարրելոյ»)

«Ասոր մասին, կը գրէ Զ. Յ. Տաշեան, կրնանք թերեւս աւելի ապահովութեամբ ենթադրել, որ Հայ-հոռոմոց քով գործածութիւն ունեցած ըլլայ» (անդ, 412):

Հրատարակուած՝ Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, էջ 414—450 (առ այս՝ էջ 342—752):

3. Յովհաննէս Ոսկերեանի պատարագը: — «Պատարագամատոյց Աստուծով, զոր արարեալ է սրբոյ հօրն մերոյ Յովհաննու տիեզերաբարոզ Վարդապետի եւ Ոսկերեանի:

Հրտ. Սրբ. Պատարագամատոյցը, էջ 353—384 (առ այս՝ 342—352): Հմմտ. նաեւ 171—195:

Զ. Յ. Տաշեան կը համարէ թէ «Բարսղի եւ Ոսկերեանի բիւզանդական Պատարագաց հայերէն թարգմանութիւնը մէկ անձէ եւ մէկ գրչէ եղած է» (351): Զ. Յ. Տաշեան կը գրէ. «Արդեօք այս բիւզանդեան (Բարսղի եւ Յովհաննու) Պատարագները գործածուած են Հայոցմէ թէ պարզապէս իբրեւ մատենագրութիւն թարգմանուած: Անշուշտ պարզ իբրեւ մատենագրութիւն թարգմանել չէր թարգմանիչն դիտաւորութիւնը. եւ այն սպառնութիւնն, զոր ունեցած են մեր Պատարագին վրայ՝ կը ցուցնէ որ բոլորովին առանց գործածութեան ալ չէին: Հայոց մէջ՝ տարակոյս չկայ՝ տիրոջն եղած է միշտ «Աթանասի» Պատարագը՝ նախ անխառն եւ Խոսրովեան ձեւով, յետոյ գոնէ մասամբ Լամբրոնեան ձեւով. մինչեւ որ զարգացաւ Սովորականը: Բայց անկարելի չէ որ՝ մանաւանդ այն տեղերն ուր Հայք Հոռոմոց ներքեւ եւ շատ բանի մէջ անոնց ծէսին համակերպիլ ստիպուած էին, գործածուած ըլլան ասոնք՝ երբ բիւզանդեան այս մատենաները գերիշխող եղան մոռցնել տալով հինները: Եթէ ուրիշ տեղ չէ, գոնէ Հայ Հոռոմոց քով կ'ենթադրենք որ գործածուած ըլլան» (էջ 351—352):